

Масицька Т. Є.,

Волинський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

СЕМАНТИЧНІ РІЗНОВИДИ СУБ'ЄКТНОЇ СИНТАКСЕМИ

У статті розглянуто семантичні різновиди суб'єктної синтаксеми у структурі речення. Визначено типи предикатів, з якими суб'єктна синтаксема формує реченнєві конструкції.

Ключові слова: суб'єкт, синтаксема, предикат, мінімальна синтаксична одиниця, валентність, реченнєва конструкція.

В статье рассмотрены семантические разновидности субъектной синтаксемы в структуре предложения. Определены типы предикатов, которые формируют конструкции с субъектными синтаксемами.

Ключевые слова: субъект, синтаксема, предикат, минимальная синтаксическая единица, конструкция предложения.

The article "Semantic types of subjective syntaxema" deals with the semantic variations in the structure of subjective syntaxema proposal. The types of predicates, which forms the subjective syntaxema sentences structure.

Keywords: subject, syntaxema, predicate, minimum syntactic unit, valence, construction of sentence.

У сучасному синтаксисі компонентний склад семантико-синтаксичної структури речення продовжує цікавити лінгвістів. Здебільшого мовознавці досліджують семантику речення, взаємозв'язок власне-синтаксичної і семантичної структур. Теорія семантико-синтаксичної структури речення у вітчизняному мовознавстві почала розглядатися у другій половині ХХ століття, проте у сучасній лінгвістиці, яка в останні десятиріччя по-новому інтерпретує синтаксичну структуру речення, з'явилось багато актуальних питань стосовно проблем синтаксичної семантики, компонентного складу семантико-синтаксичної структури речення. Суб'єктна синтаксема є компонентом семантико-синтаксичної структури речення. Дослідження семантичних особливостей суб'єктної синтаксеми сприятиме чіткішому баченню основних тенденцій синтаксичної семантики реченнєвої структури, які акцентують увагу на вивченні об'єктивно-сміслового змісту речення як відображення/зображення мовного явища в об'єктивній дійсності. В українських лінгвістичних студиях проблематику суб'єкта розглядали І.Р. Вихованець, М.Я. Плющ, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, М.В. Мірченко, О.Г. Межов та інші мовознавці. На сучасному етапі дослідження функційних особливостей та семантики суб'єктної синтаксеми залишається актуальним. Вирішення проблематики, що охоплює вивчення суб'єктної синтаксеми, передбачає врахування денотативного, логіко-семантичного і мовно-семантичного рівнів семантики речення. У нашій розвідці ми спираємося на мовно-семантичний рівень, який орієнтований на семантико-синтаксичну структуру речення, на розгляд мінімальних синтаксичних одиниць у реченнєвій структурі.

Мета статті – визначити основні семантичні різновиди суб'єктної субстанційної синтаксеми, яка є компонентом семантико-синтаксичної структури речення. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: 1) охарактеризувати компонентний склад семантико-синтаксичної структури речення; 2) встановити основні типи предикатів, валентно поєднаних з суб'єктною синтаксемою; 3) визначити семантичні різновиди суб'єктної синтаксеми у функції суб'єкта дії. Проведений аналіз базується на принципах функційної граматики, на розвідках, у яких розглядаються окремі аспекти семантико-синтаксичної структури речення.

К.Ф. Шульжук, обґрунтовуючи ідеї, закладені у працях Ч. Філлмора, У.-Л. Чейфа, Й.Ф. Андерша, І.Р. Вихованця [14, 15, 1, 3, 4], вважає, що "сучасне українське мовознавство досліджує семантичну структуру речення з урахуванням семантичного типу предиката й особливостей його лівобічної та правобічної валентності. При цьому актантну (що включає актанти – синтаксеми, зумовлені валентністю предиката) рамку трактують як реалізацію валентності предикатної синтаксеми" [13, с. 183]. У семантико-синтаксичній структурі речення функціонують суб'єктна, об'єктна, адресатна, інструментальна та локативна синтаксеми. З-поміж субстанційних синтаксем доцільно вирізнити суб'єктну синтаксеми. Суб'єктна синтаксема співвідноситься у семантико-синтаксичній структурі речення із поняттям "суб'єкт". Г.О. Золотова підкреслює, що хід розвитку лінгвістичної теорії кінця ХХ століття спрямував поняття "суб'єкт" у положення, що вважається одним із найдискусійніших [8, с. 183] Ю.С. Степанов, спираючись на ідеї Е. Бенвеніста, вважає суб'єкт основною категорією лінгвістичної прагматики в її зв'язках з одиницями і категоріями мови [11, с. 325-332]. Ф.С. Бацевич, уточняє і розширює розуміння суб'єктності "до ширшої категорії суб'єктивності в її вияві у Мові, Мовленні й Мовленнєвій діяльності (Комунікації, Спілкуванні) в цілому" [2, с. 10]. О.Г. Межов виокремлює суб'єктну синтаксеми з-поміж інших субстанційних синтаксем і правомірно вважає, що "суб'єктній синтаксемі властиві специфічні ознаки: а) суб'єктна семантико-синтаксична функція; б) лівобічна валентна позиція стосовно предиката в елементарному реченні; в) активність (при предикатах дії); г) поєднання з усіма валентними класами та семантичними типами предикатів; г) найширша семантична диференціація; д) найбільша кількість морфологічних варіантів; е) типова центральна формально-синтаксична позиція підмета; є) типова комунікативна позиція теми (даного) при актуальному членуванні речення" [10, с. 33]. Суб'єктна синтаксема займає домінуючу позицію у структурі речення. А.П. Загнітко вказує, що поняття "суб'єкта здебільшого використовуються в ширшому смислі. Як правило, говорять про власне логічний суб'єкт, про грамагичний (підмет), комунікативний (тема) або семантичний. Семантичний суб'єкт за смислом близький до логічного, протиставляючись не тільки предикату, але і, наприклад, об'єкту" [7, с. 123]. Семантичний суб'єкт – це субстанційний компонент реченнєвої структури, що виділяється на основі суб'єктних семантико-синтаксичних відношень. Основна функція суб'єкта – носій предикативної ознаки. У багатьох дослідженнях із семантичного синтаксису суб'єкт розглядають перш за все як агенс (лат. agens – діяч, діючий) – виконавець, який безпосереднім виконанням дії контролює ситуацію; суб'єкт дії: ініціатор, виконавець, винувач дії.

Суб'єктна синтаксема здатна валентно поєднуватися із предикатами незалежно від їх семантичного типу:

1) суб'єктна синтаксема залежить від предиката дії, напр.: *Немов художник мудро виткав Портрет, присвячений добру (П. Мах); Мій прадід з сонця витесав Дніпро (П. Мах); Я також граю на сопілці (В. Слпчук); Сонцем поле все залито, Стиглий колос заспівав (П. Мах); Вітри невгамовні ... Співають вершини Про квіти, весну (В. Лазарук); Садівниці білий вітер Білі-білі сіє квіти (Н. Гуменюк);*

2) суб'єктна синтаксема залежить від предиката процесу, напр.: *Лице тоді поповнішало й покращало (І. Нечуй-Левицький); Вона полум'яніє і шепоче ... (І. Драч);*

3) суб'єктна синтаксема залежить від предиката стану, напр.: *Небо плаче, Я – дощ (В. Вербиц); А вже під вікнами весна, принцеса нудиться одна (Й. Струцюк); Владики любили придворних і слуг (Н. Горик); Ми працюємо любимо (М. Рильський); Хтось ними плакав, мучився, болів (Л. Костенко).*

4) суб'єктна синтаксема залежить від предиката якості, напр.: *Хлопцям було весело (А. Криштальський); Я щасливий (У. Самчук);*

5) суб'єктна синтаксема залежить від предиката якості-відношення, напр.: *Володько сильніший за нього (У. Самчук); – Я згоден з тобою, княже (В. Малик); ... навіщо ж їм потрібен був той плуг (Л. Костенко);*

6) суб'єктна синтаксема залежить від предиката кількості, напр.: *... їх було четверо (Ю. Щербак);*

7) суб'єктна синтаксема залежить від предиката кількості-відношення, напр.: *Студентів було більше за школярів.*

І.Р. Вихованець слушно зауважує, що “семантична диференціація суб'єктної синтаксеми залежить передусім від характеру предиката – найголовнішої у семантико-синтаксичній структурі речення синтаксеми, валентність якої формує елементарне з семантико-синтаксичного погляду просте речення. Вчений відзначає, що залежні від предикатів субстанціальні синтаксеми виявляють відмінності щодо діапазону сполучуваності з класами предикатів і щодо семантичного варіювання [3, с. 112; 4, с. 248].

За ієрархічними відношеннями центральне місце у реченні належить суб'єктній та об'єктній синтаксемам. Дещо периферійнішу позицію займає адресатна синтаксема. Найпериферійніша позиція в реченні відводиться інструментальній і локативній синтаксемам.

Семантика предиката формує семантичний тип суб'єкта. В залежності від цього суб'єктний компонент знає диференціації на суб'єкт дії, процесу, стану, якісної ознаки та кількісної ознаки. Субстанційність суб'єкта передбачає вираження його формами іменника предметного значення. Виразниками суб'єкта не можуть бути будь-які іменні словоформи. Мова має певний набір форм для вираження суб'єкта, а вибір їх залежить від різновидів суб'єктно-предикатних відношень [8, с. 134]. В.Г. Так пропонує розрізняти такі семантичні типи суб'єктів, як: 1) конкретно-особовий суб'єкт; 2) сукупний суб'єкт; 3) збірний суб'єкт; 4) невизначено-особовий суб'єкт; 5) узагальнено-особовий суб'єкт; 6) невизначено-вказівний суб'єкт; 7) відсторонений суб'єкт. Також вчений виділяє безсуб'єктність і підкреслює, що граматичний і семантичний суб'єкти не є тотожними в реченні [5, с. 625-627]. А.П. Загнітко, враховуючи здатність семантичного предиката поєднуватися з тим чи іншим суб'єктом і заповнювати відповідну валентну позицію, виділяє лівобічний суб'єктний актант, який диференціює на підтипи суб'єктів (належності, сприйняття, місцезнаходження, кваліфікації, детермінації, ідентифікації, модальні відношення, відношення, активного руху, активної дії, процесуальний, комодалний, суб'єкт-джерело, каузатор, кількісний) і лівобічний об'єктний суб'єкт [6, с. 288].

Суб'єктна синтаксема як абстрактна субстанційна семантико-синтаксична одиниця семантико-синтаксичної структури речення реалізується у своїх семантичних і морфологічних варіантах. Семантична диференціація суб'єктної синтаксеми залежить передусім від характеру предиката – найголовнішої у семантико-синтаксичній структурі речення синтаксеми, валентність якої формує елементарне з семантико-синтаксичного погляду просте речення [3, с. 112].

Основним семантичним варіантом суб'єктної синтаксеми виступає синтаксема у функції суб'єкта дії, з якою пов'язана найвиразніша семантико-синтаксична і формально-синтаксична диференціація категорії суб'єктності. Предикат дії зумовлює для суб'єктної синтаксеми формально-синтаксичну позицію підмета. Суб'єкт і предикат (компоненти семантико-синтаксичної структури речення) – у формально-синтаксичній організації речення – підмет і присудок формують предикативний взаємозалежний зв'язок [9, с. 35].

Предикати із значенням дії охоплюють такі основні лексичні групи:

а) предикати із значенням творення, видів діяльності: *будувати, мурувати, пекти, споруджувати, творити, ткати, брукувати, вудити, доїти, жати, клеїти, Клепати, косити, креслити, кувати, міряти, молоти, молотити, прясти, ремонтувати, садити, сапати, свердити, сіяти, склити, сталити, тесати, тинькувати, точити, трамбувати, цементувати, шити, шукатурити та ін.;* б) предикати, що вказують на більший або менший ступінь інтенсивності дії, спрямованої на об'єкт: *бгати, бити, валити, в'язати, гнути, гризти, гріти, дерти, колоти, кришити, кусати, руйнувати, сікти, терти, тиснути, товкти, толочити, топтати, торкати, тулити, хилити, чавити, чистити, шматувати, щербити і под.;* в) предикати із значенням переміщення в просторі: *везти, вести, волокти, котити, нести, сунути та ін.,* поєднуючи в собі значення переміщення і конкретної фізичної дії; г) предикати із значенням руху: *іти, їхати, прибувати, бігти, мчати, летіти тощо [12].* Суб'єктна синтаксема, що залежить від предикатів дії, позначає активного виконавця дії, напр.: *Іде з небес задумане хлоп'я, На землю йде – мадонна відпускає (Н. Гуменюк); Вишивала мати квіти, Лебедів і Світязь... (П. Мах); ... приходив небо малювать шурак (Л. Костенко)* і переважно має відповідні семантичні різновиди: а) власна назва: *А мої Аресени, Зої, Ніни, Сергії, Дем'яни, Петри, Яринки, Василі склали екзамен на атестат зрілості (Й. Струцюк); Сізіф кури свою гір куцу люльку (Л. Костенко);* б) займенник, напр.: *... втомлюся я життям щоденним... (Леся Українка); Вона йшла серед дорогих своїх рідних людей (О. Довженко)* (найуживанішими у функції суб'єктної синтаксеми виступають особові займенники: *я ти, він, вона, ви, вони*); в) предмет, напр.: *Посольство переправилось*

через *Тясмин* (Н. Рибак); г) номінація флори, напр.: *І як за сонцем повертає сонях* (Л. Костенко); *Бур'ян глушив жоржини біля хати* (Л. Костенко); г) номінація фауни, напр.: *Тільки бусол, відважний нівроку, Знов на небо зірки закида* (Н. Гуменюк); ...*В туман ховає очі дикий звір* (В. Гей); *Скинув, скинув бистрий кінь золотую зброю* (Н. Горик); д) персоніфікація суб'єкта, напр.: *І смужка сонця тонко пурпура далекий обрії пензликом торка* (Л. Костенко); е) абстрактне значення, напр.: *Ще старість не прийшла...* (Леся Українка). Суб'єктні синтаксеми, що валентно поєднуються із предикатами процесу, стану, кількості, якості переважно характеризуються аналогічними семантичними значеннями, напр.: *Мої мрії найкращі в'януть* (Леся Українка); *Чорнілі вікна долями чужими* (Л. Костенко); ... *а по той бік балки, із-за гори, небо над глинищами все палає, цвіте* (О. Гончар); ...*світ віддаден полюбив Твоє звучання дзвінкострунне* (П. Мах); *Я дуже втомлений* (Леся Українка).

Досить часто спостерігаємо наявність імпліцитного вираження суб'єктної синтаксеми, напр.: *Повіяло леготом, звіддалік запахло зрілим хлібом та сіном* (В. Шевчук); *Нізащо в світі не піду за його!* (Леся Українка). Й.Ф.Андерш вважає, що нереалізація лівобічної позиції (йдеться про опущення підмета) або її пасивна переорієнтація на інший компонент не впливає на двоскладний статус мінімальної реченнєвої структури, тоді як усунення цієї позиції зі складу компонентів речення призводить до переходу даної мінімальної реченнєвої структури у розряд односкладних [1, с. 34]. Для української мови типовою є лівобічна позиція суб'єкта. У творах художньої літератури спостерігаємо переміщення суб'єктної синтаксеми у правобічну позицію відносно опорного предиката, напр.: *Струмує повітря* (О. Гончар); ... *овацію таку йому зробили друзі* (Л. Костенко); *Його душили спогади і кашель, і навіть той за вікнами бузок* (Л. Костенко).

Висновки. Суб'єктна синтаксема найчастіше вживається в називному відмінку. Її функціонування у текстовому полотні передбачено змістовою лівобічною валентністю предиката, хоча для неї властиві випадки, коли ця синтаксема стоїть у постпозиції відносно предиката. Субстанційна суб'єктна синтаксема виражається формами іменника предметного значення або займенника, можливе вираження субстантивованими прикметниками. Найпоширенішими для сучасної української мови є речення із суб'єктом дії. Значно кількісно обмежені є конструкції із суб'єктом кількості. Для розкриття повного змісту реченнєвої конструкції потрібні інші субстанціальні синтаксеми, їх вибір залежить від різновидів суб'єктно-предикатних відношень. Вважаємо, що у подальших дослідженнях семантико-синтаксичної структури речення варто з'ясувати семантичні різновиди об'єктної, адресатної, інструментальної та локативної синтаксем.

Література:

- Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською / Й. Ф. Андерш. – К. : Наук. думка, 1987. – 191 с.
- Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія / Ф. С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
- Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
- Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
- Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка / В. Г. Гак. – М. : Добросвет, 2000. – 832 с.
- Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк, 2001. – 662 с.
- Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису : Монографія. Вид. 3-тє, виправл. і доп. / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 294 с.
- Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского языка / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1982. – 368 с.
- Масицька Т. С. Граматична структура дієслівної валентності / Т. С. Масицька. – Луцьк : Ред. вид. відд. ВДУ, 1998. – 208 с.
- Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення. Монографія / О. Г. Межов. – Луцьк : РВВ Вежа Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 184 с.
- Степанов Ю. С. В поисках прагматики (проблема субъекта) / Ю. С. Степанов // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. – Т. 40. – № 4. – 1981. – С. 325-332.
- СУМ: Словник української мови: в 11-ти томах. – К. : Наук. думка, 1970-1980.
- Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник / К. Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр "Академія", 2004. – 408 с.
- Филлмор Ч. Дело о падеже / Ч. Филлмор // Новое в зарубеж. лингвистике. – 1981. – Вып. 10. – С. 369-495.
- Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь / Ч. Филлмор // Там само. – С. 496-530.
- Чейф У. Л. Значение и структура языка. / У. Л. Чейф. – М. : Прогресс, 1975. – 482 с.